

Grzegorz Skrukwa
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Ukraińcy i Morze Czarne. Nacjonalistyczna geografia w postradzieckiej rzeczywistości

W drugiej połowie wieku XIX i pierwszej połowie wieku XX w większości państw europejskich geografia miała dość liczne związki z nacjonalizmem¹. Nacjonalizm zaś zawsze ma jakieś odniesienie do problemów terytorium — dąży do ustanowienia suwerenności narodu na terytorium uznawanym za narodowe. Geografia akademicka dostarczała argumentów na rzecz budowy i unifikacji państwa narodowego. Geografia szkolna wpajała i utrwalała obraz terytorium państwa narodowego jako odwiecznego i niezmiennego.

W ramach nacjonalizmu zachodziły (zachodzą) dwa równoległe procesy: narodowa terytorializacja i terytorialna nacjonalizacja.² Narodowa terytorializacja to konstruowanie (i jednocześnie kontestowanie) wyobrażeń o narodowym terytorium. Tworzenie map z wyobrażeniem ojczyzny i jej historycznych granic, zaznaczeniem miejsc o znaczeniu historycznym i kulturowym; tworzenie kanonu wyobrażeń o ojczystym krajobrazie i ojczystej przyrodzie przez poetów, pisarzy, malarzy itd. Powstawanie kanonu lokacji związanych z wydarzeniami historii narodowej i narodową kulturą (narodowe miejsca historyczne, zabytki i pomniki kultury narodowej, szlaki bohaterów i wieszczów itd.). Terytorialna nacjonalizacja to socjalizacja ludności w kierunku identyfikowania się przez nią z ojczyzną i narodem. Ludność, która staje się narodem, zaczyna czuć się prawowitymi, pełnoprawnymi, odwiecznymi

¹ Nacjonalizm tu jest rozumiany jako ruch i ideologia, które są skierowane na zdobycie i zachowanie autonomii, jedności i tożsamości społeczności, której członkowie uznawani są za stanowiący rzeczywisty lub potencjalny naród. Zob.: A.D. Smith, *Nacjonalizm. Teoria, ideologia, historia*, przeł. E. Chomicka, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2007, s. 16-22.

² R.J. Kaiser, *Geography*, [w:] *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1., ed. A.J. Motyl, San Diego 2001, s. 315-331.

gospodarzami danego terytorium, zaczyna identyfikować jego granice oraz identyfikować obcych.

Nacjonalistyczna geografia XIX–XX w. była zdominowana przez paradygmat determinizmu środowiskowego. Polegał on na przekonaniu, że geografia fizyczna regionu (kraju) określa charakterystykę w nim ludzi mieszkających, i to nie tylko ich zachowania socjoekonomiczne, ale także ich charakterystykę etnokulturową i psychologiczną oraz nastawienie polityczne.³

Źródłosłowem ‘terytorium’ jest łac. *terra* — ziemia, ale oczywiście w rozważaniach dotyczących przestrzennych aspektów nacjonalizmu należy też uwzględnić obszary planety Ziemia pokryte wodą — morza i oceany. W języku rosyjskim i ukraińskim istnieje zresztą termin ‘akwatorium’ (*akwatorija*). Nacjoniści mają tendencję do traktowania postulowanych lub osiągniętych granic swego państwa narodowego jako organicznych lub naturalnych. Granica morska jest zwykle postrzegana jako najlepsza granica naturalna. Historia nacjonalizmów i konfliktów polityczno-etnicznych w Europie Środkowej i Wschodniej w XX w. daje wiele przykładów konfliktów o regiony nadmorskie i wybrzeże morskie, wymienić można chociażby konflikty polsko-niemieckie o Gdańsk i całe Pomorze, litewsko-niemieckie o Kraj Kłajpedzki, jugosłowiańsko-włoskie o Dalmację i Istrię, bułgarsko-rumuńskie o Dobrudżę, bułgarsko-greckie o Trację Wschodnią itd. Już z tego względu warto zainteresować się poglądami twórców idei ukraińskiego ruchu narodowego na granicę morską czyli granicę Ukrainy na Morzu Czarnym i tym samym konfliktami ukraińsko-rosyjskimi w tym regionie.

Narody są produktami procesów modernizacyjnych. Ruchy nacjonalistyczne, zwłaszcza w swej XX-wiecznej fazie, zwykle choć oczywiście nie zawsze, mają program modernizacji społecznej i ekonomicznej. W ramach nowoczesnego narodu funkcjonuje pionowa integracja ekonomiczna i podział pracy.

W Europie Środkowej i Wschodniej wybrzeża, a zwłaszcza miasta portowe miały często (wręcz w większości) inne oblicze etnokulturowe od ich lądowego zaplecza, albo oblicze mieszane — były pograniczem. Grupa dominująca w sferze ekonomicznej, kulturowej a i politycznej różniła się etnicznie od grupy większościowej.⁴ Klasa wyższa i średnia (właściciele stoczni, armatorzy, wielcy kupcy, oficerowie marynarki) należeli do grupy dominującej, np. Niemcy w miastach bałtyckich czy Włosi w adriatyckich. Ruchy narodowe np. słoweński, chorwacki, polski, litewski, łotewski czy estoński krytykowały

³ *Ibidem*, s. 315, 318.

⁴ J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, PWN, Warszawa — Kraków 1983, s. 33.

ten stan rzeczy jako przejaw niesprawiedliwości i ucisku, i postulowały jego zmianę. Zwracały też uwagę fakt, że owe miasta portowe są nierozzerwalnie ekonomicznie i społecznie związane ze swym lądowym zapleczem, *Hinterlandem*, zamieszkałym przez „małe”, „młode”. „niehistoryczne” narody⁵. Ruchy te miały więc charakter emancypacyjny jednocześnie narodowo i społecznie. Ostatecznym choć nie zawsze wprost wyartykułowanym celem tych ruchów było pozbawienie grupy dotąd dominującej jej dominującej pozycji i wytworzenie własnej klasy średniej i wyższej w sektorze morskim.

Ponadto, postulat zdobycia dostępu do morza, rozciągnięcia narodowej suwerenności na wybrzeże i terytorialnej nacjonalizacji miast portowych miał znaczenie nie tylko lokalne, ale ogólnonarodowe. Dostęp do morza, posiadanie „okna na świat”, stworzenie własnego sektora morskiego, miało zapewnić udział w światowej gospodarce oraz modernizację i rozwój całego kraju. Wyrazistym przykładem jest idea i mit „Polski Morskiej” rozwijający się w II Rzeczypospolitej i z pewnymi modyfikacjami oraz ograniczeniami kontynuowany w PRL. W efekcie, w XX w. funkcjonował pewien model relacji państwo narodowe a morze, który w pełnej formie przejawiał się w II RP i PRL, i w którym wyszczególnić można około 10 funkcji:

1. Naród posiada dostęp do morza (narodowe wybrzeże).
2. Istnieje narodowy port — okno na świat⁶.
3. Narodowa flota handlowa pod narodową banderą przewozi towary narodowego eksportu i importu.
4. Narodowa stocznia buduje statki dla narodowych armatorów.
5. Narodowy transatlantyk przewozi narodowych pasażerów⁷.
6. Narodowy żaglowiec szkoli narodowych ludzi morza⁸.
7. Narodowy żeglarz w narodowym jachcie w imieniu narodu opływa świat naokoło.
8. Narodowa flota rybacka łowi ryby i przywozi je na narodowe stoły.

⁵ J. Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samo-określenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej i po jej zakończeniu*, PWN, Warszawa 1988, s. 498-504.

⁶ Znamienne jest tu kilkanaście przypadków z Europy Środkowej i Wschodniej: zmagania o sporne miasta portowe Gdańsk, Rijekę, Triest, Kłajpedę, Szkodra; macedońskie aspiracje do Salonik i serbskie do Szkodry; powojenna rozbudowa Rostocku — portu NRD. Por. też przykład Imperium Rosyjskiego i „wyrąbywania okien na świat” przez Piotra I i Katarzynę II, a potem przez Stalina (Kaliningrad — niezamarzający port dla RFSRR).

⁷ Por. międzywojenne polskie transatlantyki „Polonia”, „Pułaski”, „Kościuszko”, „Piłsudski” i „Batory” oraz powojenny „Stefan Batory”.

⁸ Zob. w Polsce legenda szkolnych żaglowców „Lwów” i „Dar Pomorza” utrwalona przez pisarza Karola Olgierda Borcharda w książce *Znaczy kapitan* oraz przez jego kontynuatorów.

9. Narodowa marynarka wojenna broni wybrzeża i szlaków komunikacyjnych.
10. Na narodową plażę naród przyjeżdża wypoczywać (narodowe „3 x S — *Sea, Sand and Sun*”).

Podkreślić należy jeszcze, że ten model realizowany w mniej lub bardziej pełnej wersji przez państwa narodowe Europy Środkowej i Wschodniej (Polska, Jugosławia, Rumunia) w XX w., był wzorowany na wcześniej ugruntowanej polityce państw (mocarstw) zachodnioeuropejskich, takich jak Wielka Brytania i Francja, czy w nieco późniejszym czasie Niemcy (szczególnie wilhelmińskie). Dość łatwo dostrzec tu można pozaekonomiczne — kulturowe i polityczne motywacje do „obecności narodu na morzu”. Ekspozowanie bandery na morzu było w XX w. postrzegane jako element budowy prestiżu państwa i narodu. Zresztą dostrzegane jest to przez etnolingwistów i badaczy procesów tworzenia się narodów: znane powiedzenie mówi, że „język to dialekt, który posiada armię i flotę wojenną”⁹.

W przypadku ukraińskiego ruchu narodowego możliwości rozwoju nacjonalistycznej geografii akademickiej i szkolnej były w XIX i XX w. dość ograniczone. To samo należy oczywiście powiedzieć o uwarunkowaniach w jakich na Ukrainie w XX w. przebiegały procesy nacjonalizacji terytorium i terytorializacji narodu. Państwo ukraińskie które mogłoby stworzyć dla nich ramy instytucjonalne, pojawiło się dopiero efemerycznie „w ogniu i burzy rewolucji” 1917–1921. Potem istniało jako Ukraińska SRR — element komunistycznego radzieckiego etnofederalizmu, w ramach którego na wszystkie aspekty rozwoju i przemian tożsamości narodowej wpływały różne formy totalitarnej inżynierii społecznej¹⁰.

Idea niepodległego państwa ukraińskiego została sformułowana na początku XX w. Próbę jej urzeczywistnienia podjęto w latach 1917–1921. W całej złożoności wielu nakładających się wtedy konfliktów (ukraińskie zmagania o niepodległość, rewolucja społeczna, rosyjska wojna domowa, finalne aspekty I wojny światowej, spory o sukcesję po Rosji i Austrii itd.) można wyróżnić ważne dla naszego tematu dwie główne płaszczyzny problemu. Po pierwsze — czy Ukraińcy są narodem, czy w ogóle mają prawo do suwerenności bądź choćby autonomii i politycznej reprezentacji? Po drugie, jak daleko rozciąga się ukraińskie terytorium narodowe, o panowanie nad którym Ukraińcy

⁹A. Ahlqvist, *Language and languages*, [w:] *Language minorities and minority languages in the changing Europe*, eds. B. Synak and T. Wicherkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997, s. 28.

¹⁰Złożona historia formowania się ukraińskiego narodu i nowoczesnej ukraińskiej tożsamości narodowej wykracza oczywiście poza ramy niniejszego tekstu. Aktualny stan dyskusji naukowej i główne interpretacje szerzej zob. *Україна. Процеси націотворення*, red. A. Kappeler, Kyiv 2011.

mogą aspirować? Konflikt o obszary nadczarnomorskie był jednym z najważniejszych problemów na tej drugiej płaszczyźnie. W 1917 r. w Kijowie powstała Ukraińska Centralna Rada (UCR)¹¹. Jej program terytorialny został skonceptualizowany w referacie Fedira Matuszewskiego wygłoszonym na Wszzechukraińskim Kongresie Narodowym 18 IV 1917 r. (n.st.), w którym na podstawie kryterium językowo-etnograficznego wymienił on jako część terytorium Ukrainy gubernię chersońską, powiaty berdiański, melitopolski i dniewprowski guberni taurydzkiej oraz okręg taganroski Wojska Dońskiego¹². Ukraińskie wybrzeże sięgałoby więc od limanu Dniestru do ujścia Miusu, czyli na zachodzie mniej, a na wschodzie więcej niż dziś, i nie obejmowałoby Krymu.¹³

W I Uniwersale Centralnej Rady (23 VI 1917 n.st.) ogłoszono ukraińską władzę autonomiczną nad dziewięcioma guberniami, w tym taurydzką bez Krymu. Latem 1917 r. organ wykonawczy Centralnej Rady, Sekretariat Generalny, uzyskał od Rządu Tymczasowego status władzy autonomii terytorialnej w ramach Rosji, na obszarze obejmującym gubernię kijowską, czernihowską, wołyńską, podolską i połtawską, tj. obszary mniej więcej pokrywającym się z ziemiami ukraińskimi przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, słabo uprzemysłowionymi i nie sięgającymi morza. Jak z tego wynika, sporne między ukraińskimi a rosyjskimi demokratami były tereny wschodnie i południowe obecnej Ukrainy (gubernia charkowska, jekaterynosławska,

¹¹ Początkowo była ona organem koordynacyjnym ukraińskiego ruchu narodowego, z czasem stała się narodowym przedparlamentem, potem organem władzy ustawodawczej autonomii ukraińskiej, wreszcie od listopada 1917 do kwietnia 1918 była władzą ustawodawczą Ukraińskiej Republiki Ludowej. Centralna Rada była zdominowana przez lewicową inteligencję ukraińską skupioną w partiach socjaldemokratycznej (USDRP — Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza) i socjalrewolucyjnej (UPSR — Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów), znaczący autorytet w Radzie mieli też działacze dawnego Towarzystwa Ukraińskich Postępowców (TUP), występujący pod szyldem Ukraińskiej Partii Socjalistów-Federalistów (UPSF).

¹² *Ukraïns'kyj nacional'no-vyzvolnyj ruch: berezen-lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy*, red. V. Verstjuk, Kyiv 2003, nr 58, referat F. Matuszewskiego wygłoszony na Wszzechukraińskim Kongresie Narodowym, 06.04.1917 [st.st.]. Autor referatu był działaczem TUP/UPSE. Wszzechukraiński Kongres Narodowy (17–21 IV 1917 n.st.) był zwołany przez Centralną Radę zjazdem reprezentantów lokalnych organizacji ukraińskiego ruchu narodowego, na którym usankcjonowano rolę Rady jako organu kierowniczego ruchu narodowego, przekształcając ją z kijowskiego organu koordynacyjnego w narodowy przedparlament, zwiększono reprezentatywność Rady i sformułowano postulat autonomii terytorialnej Ukrainy.

¹³ Konceptualizacja ta odwoływała się oczywiście do wcześniejszego dorobku ukraińskiej myśli. Idea przynależności wybrzeża czarnomorskiego do Ukrainy występowała w piśmiennictwie cyrylometodian, w myśli Mychajła Drahomanowa, w programach pierwszych partii ukraińskich, w tym Rewolucyjnej Ukraińskiej Partii z 1905 r., oraz w twórczości historiograficznej Natalii Połonskiej-Wasylenko i Mychajła Hruszewskiego.

chersońska i taurydzka). Były to ziemie włączone do Imperium Rosyjskiego w XVII–XIX w., które wcześniej były częścią Dzikich Pól (Wielkiego Stepu) czyli przestrzenią zajmowaną przez tureckojęzycznych koczowników i strefą wpływów Imperium Osmańskiego, a na przełomie XVIII i XIX w. nosiły oficjalną nazwę Noworosji. Latem 1917 r. Centralna Rada była zmuszona pogodzić się z okrojeniem swej autonomicznej władzy do pięciu guberni. Jednak gdy proklamowano Ukrainą Republikę Ludową (UNR) w dniu 20 XI 1917 r. (n.st.) ponownie rozciągnięto jej terytorium na dziewięć guberni, w tym chersońską oraz taurydzką bez Krymu. Czarnomorskie wybrzeże UNR miało więc sięgać od limanu Dniestru po Przesmyk Perekopski, a azowskie od Przesmyku Perekopskiego po Mariupol włącznie.

Odrębną kwestią jest faktyczna kontrola UNR nad tym wybrzeżem, której w zasadzie nigdy nie udało się w pełni ustanowić przez cały okres funkcjonowania UNR. Nie udało się też przejąć kontroli nad Flotą Czarnomorską byłego Imperium Rosyjskiego lub choćby nad jej znaczniejszą częścią, choć oczywiście takie próby były podejmowane. UNR w okresie Centralnej Rady (listopad 1917 — kwiecień 1918), Państwo Ukraińskie hetmana Skoropadskiego (kwiecień–listopad 1918) a następnie znów UNR w okresie Dyktatoriatu (od listopada 1918) posiadały ministerstwa spraw morskich, wzory bander, marynarkę wojenną (realnie składała się ona z okrętów na pochylniach, których budowa została wstrzymana po rewolucji), a nawet dywizje piechoty morskiej¹⁴.

Kwestia ziem nadmorskich i dostępu Ukrainy do morza była również sporna w programach i polityce bolszewików oraz Rosji Radzieckiej. Początkowo tylko niewielka część bolszewików na Ukrainie przyjmowała pogląd, że istnieje odrębny naród ukraiński i tym bardziej że ma on prawo do suwerenności na całym obszarze postulowanym przez ukraiński ruch narodowy. Ci bolszewicy, jak Mykoła Skrypnyk i Wasyl Szachraj, chcieli zastąpić UNR sowiecką formą państwowości ukraińskiej. Jednak frakcja wpływowych przywódców bolszewickich związanych z Armią Czerwoną i okręgami wielkoprzemysłowymi w 1918 r. realizowała projekt budowy struktur politycznych opartych o poszczególne ośrodki przemysłowe i mających rosyjsko-internacjonalistyczne oblicze kulturowe. Chodzi tu o blok tzw. radzieckich republik południa Rosji — na początku 1918 r. utworzono Odeską Republikę Rad, Mikołajowską Komunę Pracujących, Radziecką Republikę Tauridy i Doniecko-Krzyworoską Republikę Radziecką. Konstruktorzy tych efemerycznych quasi-państw uważali je za część Rosyjskiej FSRR i odżegnywali się od wszelkich związków z Ukrainą. Ostatecznie jednak w 1920 r. po ponad

¹⁴ Zob.: G. Skrukwa, *Polacy i Ukraińcy wobec morza (do 1939 roku)*, [w:] Polska — Ukraina. Dziedzictwo i współczesność, red. R. Drozd i T. Sucharski, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, Słupsk 2012, s. 57-63.

dwóch i pół roku walki o Ukrainę z siłami UNR, białymi Rosjanami i partyzantką chłopską kierownictwo bolszewickie, by zwyciężyć, musiało uznać siłę ukraińskiego ruchu narodowego i przeciągnąć część jego lewicowego skrzydła (ukapistów i borotbistów — lewicowe frondy z USDRP i UPSR) na swoją stronę.

Trzecia główna siła w wojnie o Ukrainę, rosyjscy Biali, tj. siły skupione wokół generała Denikina a potem generała Wrangla, stały konsekwentnie na platformie „Jednej Niepodzielnej Rosji”, nie uznawały nie tylko ukraińskiej tożsamości Południa Ukrainy, ale ukraińskiej tożsamości narodowej w ogóle. Dla Białych wybrzeże czarnomorskie było nadal wybrzeżem Noworosji. Dopiero w końcowej fazie wojny domowej dopuszczano ewentualną decentralizację całej Rosji uwzględniającą także lokalną specyfikę Noworosji (i oddzielnie Małorosji).

Forma terytorialno-politycznej organizacji Ukrainy która wyłoniła się z zamętu rewolucji i wojny domowej, była więc swego rodzaju kompromisem między programem ukraińskiego ruchu narodowego a moskiewskim centralizmem i proletariackim internacjonalizmem. Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka objęła terytorium zbliżone do terytorium UNR, tj. w granicach wytyczonych na podstawie kryterium etnograficzno-językowego, jednak nie była suwerenna i oczywiście, mimo całej złożoności bolszewickiej i radzieckiej polityki narodowościowej, nie była nigdy w pełni ukraińskim państwem narodowym. Realizowała pewne cele wytyczone przez ukraiński nacjonalizm, jednak sfera nauki, edukacji i kultury była podporządkowana dominującej ideologii komunistycznej i ośrodkowi władzy w Moskwie.

Najważniejsze teksty z zakresu geografii politycznej które definiowały w myśli nacjonalistycznej relacje między Ukrainą i Ukraińcami a Morzem Czarnym, granice Ukrainy w tym nadmorskie, określały miejsce regionów nadmorskich w obrębie Ukrainy, określały relacje między Ukrainą a innymi krajami położonymi w sąsiedztwie Morza Czarnego oraz postulowały wizje ukraińskiej polityki morskiej, powstały poza USRR. Mowa tu przede wszystkim o twórczości Stepana Rudnyckiego i Jurija Łypy. Ci autorzy są uważani za głównych współtwórców ukraińskiej geografii politycznej.¹⁵

Stepan Rudnycki urodzony w 1877 r. w Przemyślu, studiował historię, geografę i filologię germańską na uniwersytetach we Lwowie i w Wiedniu. Jego bezpośrednimi mistrzami byli niemiecki geograf (badacz epoki lodowcowej) Albrecht Penk i geolog Eduard Suess, za nimi zaś kryje się autorytet Friedricha Rätzela (1844–1904) — „ojca” nowoczesnej geografii politycznej, jednocześnie deterministy geograficznego i socjodarwinisty. Rudnycki

¹⁵ M.S. Dnistrjans'kyj, *Etnopolityčna heohrafija Ukraïny: problemy teorii, metodolohii, praktyky*, L'viv 2006, s. 91-102.

w 1908 r. otrzymał habilitację i stanowisko prywat-docenta — wykładowcy geografii w ukraińskiej katedrze na Uniwersytecie Lwowskim. Był związany z ukraińskim ruchem narodowym, podczas I wojny światowej wydawał liczne publikacje o charakterze politycznym, mające uzasadnić postulaty ukraińskiego ruchu narodowego. W 1919 r. był doradcą władz Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (ZUNR). Od 1920 r. przebywał w Wiedniu, był współzałożycielem Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu w Pradze i dziekanem jego wydziału filozoficznego. Podobnie jednak jak wielu innych ukraińskich emigrantów, w połowie lat 20. XX w. dokonał proradzieckiej reorientacji („zmiany drogowskazów”) — doszedł do przekonania, że należy udać się na Ukrainę Radziecką, by włączyć się do instytucjonalnego rozwoju ukraińskiej nauki i kultury w ramach realizowanej wówczas polityki korenizacji (ukrainizacji). W 1926 r. wyjechał do USSR, założył Instytut Geograficzno-Kartograficzny w Charkowie i został akademikiem Wszechukraińskiej Akademii Nauk. Jednak w 1933 r. aresztowano go pod zarzutem działalności kontrrewolucyjnej i szpiegostwa na rzecz Niemiec, skazano na 5 lat więzienia, wywieziono do łagru na Wyspach Sołowieckich. W roku 1937 r. Rudnycki został skazany przez NKWD na śmierć i rozstrzelany.¹⁶

Spośród prac Rudnyckiego największy rezonans miały te wydane w okresie I wojny światowej i na początku lat 20. XX w., które miały wówczas służyć jako narzędzie ukraińskich dążeń państwowotwórczych i postulatów terytorialnych. Mowa tu o publikacjach *Czomu my хочemo samostijnoji Ukrajiny* (Wiedeń 1916), *Ukrajinska sprawa zi stanovyszča politycznoji heohrafiji* (Berlin 1923) oraz *Ohljad nacjonalnoji terytoriji Ukrajiny* (Berlin 1923)¹⁷. Dzięki nim m.in., oraz wydawanym przez siebie mapom, jest uważany za czołowego „narodowego geografa”, ukraiński odpowiednik Polaka Eugeniusza Romera oraz Rosjanina Wieniamina Siemionow-Tiań-Szańskiego.¹⁸

¹⁶ Biografię Rudnyckiego i charakterystykę jego działalności naukowej oraz publicystyczno-politycznej zob.: O. Šablija, *Peredmova*, [w:] S. Rudnyč'kyj, *Čomu my chočemo samostijnoji Ukraïny*, L'viv 1994, s. 5-34; G. Hausmann, *Terytorija Ukraïny: vnesok Stepana Rudnyč'koho v istoriju prostorovo-terytorial'noho myslennja v Ukraïni*, [w:] Ukrajina. *Procesy naciotvorennja*, s. 154-166. Zob. też: D. S. Šelest, *Nacional'no-deržavnyč'ki pohljady S. L. Rudnyč'koho*, „Zapyski Istoryčnoho Fakul'tetu Odes'koho Deržavnoho Universytetu”, t. 5, 1997, s. 93-98.

¹⁷ W niniejszym artykule wykorzystano reedycję lwowską z 1994 r. pod redakcją i ze wstępem Ołeksandra Szablji (S. Rudnyč'kyj, *op. cit.*). W jednym tomie zawarte jest tam pięć tekstów: *Čomu my chočemo samostijnoji Ukraïny*; *Ukraïns'ka sprawa zi stanovyšča polityčnoji heohrafiji*; *Ohljad nacjonal'noi terytoriji Ukraïny*; *Do osnov Ukraïns'koho nacjonalizmu*; *Halyčyna ta Soborna Ukraïna*.

¹⁸ Romer i Rudnycki pracowali jednocześnie na Uniwersytecie Lwowskim i obaj byli uczniami Penka, choć Romer był nieco starszy i miał wyższą pozycję w europejskim środowisku naukowym. W sprawie porównania Rudnyckiego, Romera i Siemionow-Tiań-Szańskiego

Paradygmaty piśmiennictwa naukowego Rudnyckiego można scharakteryzować jednoznacznie jako determinizm geograficzny oraz prymordializm i perennializm w poglądach na naród. Rudnycki uważał, że państwo narodowe jest celem rozwoju historycznego XX w.¹⁹ Państwa wielonarodowe są mniej lub bardziej sztuczne i skazane na rozpad. Naród jest zaś organicznym bytem: ma wspólne cechy antropologii fizycznej, wspólny język z rozwiniętą w nim literaturą i nauką, wspólne tradycje historyczne i dążenia polityczne, wspólną kulturę materialną i duchową oraz wspólne określone terytorium, na którym istnieje, istniało lub może istnieć państwo narodowe. Ukraińcy spełniają wszystkie te kryteria i są narodem, powinni zatem mieć niepodległe państwo w naturalnych granicach²⁰.

Rozpatrzeć należy, jak w piśmiennictwie Rudnyckiego wyglądały następujące kwestie: po pierwsze, morze jako granica Ukrainy; po drugie — terytorialny zasięg ukraińskiej suwerenności na wybrzeżu; po trzecie — znaczenie morza w przeszłości i przyszłości Ukrainy; po czwarte — stosunek do innych państw basenu czarnomorskiego.

Rudnycki uważał Morze Czarne za naturalną, a tym samym najlepszą granicę Ukrainy. Przy tym krytykował program terytorialny Centralnej Rady i Hetmanatu jako zbyt ostrożny. Za część Ukrainy uważał m.in. także Krym, południową część Besarabii, większą część obwodu Wojska Dońskiego, cały obwód Wojska Kubańskiego, gubernię czarnomorską (*Czornomorszczyna, Czornomorija*)²¹, Stawropolszczyznę oraz fragmenty obwodów Wojska Terskiego i Wojska Astrachańskiego. W razie realizacji maksimum programu Rudnyckiego, do Ukrainy miałyby więc należeć wybrzeże Morza Czarnego od delty Dunaju aż po Gagrę w obecnej Abchazji, Morze Azowskie byłoby ukraińskim morzem wewnętrznym, a ponadto Ukraina posiadałaby dostęp do jeszcze jednego morza — Kaspijskiego, w pobliżu ujścia Tereku!²²

Ukraina to ziemia, gdzie żyją Ukraińcy. [...] Ukraina — to wielki, bogaty i sławny kiedyś kraj. [...] Od bystrego Popradu i błotnistego Wieprza rozciąga się po dalekie, rudymi stepami otoczone Morze Kaspijskie, od gorącej węgierskiej niziny i lesistych wierchów Karpat aż za rybny Don, od ciemnych borów Puszczy Białowieskiej po okryty wiecznym lodem Kaukaz, od

na tle ówczesnych paradygmatów geograficznych i w kwestii roli w procesach narodowej terytorializacji zob.: G. Hausmann, *op. cit.*, s. 160-164.

¹⁹ S. Rudnyc'kyj, *Čomu my chočemo*, s. 131.

²⁰ *Ibidem*, s. 37-42.

²¹ Jednostka administracyjna Cesarstwa Rosyjskiego ze stolicą w Noworosyjsku, obejmowała wąski pas wybrzeża od Anapy do Gagry, obecne czarnomorskie wybrzeże Rosji (Kraj Krasnodarski) i fragment Abchazji.

²² S. Rudnyc'kyj, *Ohljad nacional'noi terytorii Ukrainy*, [w:] *idem*, *Čomu my chočemo*, s. 258-263.

bezdennych bagien Polesia po słoneczne brzegi Morza Czarnego. [...] Nad morzem rozsiadły się zmoskiewszczone miasta Odessa, Mikołajów, Chersoń, Taganrog i Rostów, jest tatarski ongiś Krym i podkawkaska kozacka Kubańszczyzna, Czornomorija i Stawropolszczyzna. Siedzi ukraiński naród [...] nad ogromnymi żeglownymi rzekami i morzami, na wielkich szlakach handlowych.²³

Jak widać, był to program maksymalistyczny. Sam Rudnycki dzielił jednak ziemie Ukrainy na dwie wielkie kategorie. Ukraina to ukraińskie ziemie etniczne i ziemie skolonizowane przez Ukraińców. Procesy geologiczne, klimatyczne i hydrograficzne stworzyły kraj: północno-czarnomorski basen Dniestru i Dniepru wpadających do Morza Czarnego:

Ukraińska ziemia tworzy wyraźną całość geograficzną, samodzielną i odrębną wobec ziem sąsiednich: Mołdawii, Węgier, Polski, Białorusi i Moskiewszczyzny. Opiera się na południu o Morze Czarne, Karpaty i Kaukaz, na północy o bagna Polesia. Choć nie ma Ukraina dobrych granic naturalnych na zachodzie, północnym wschodzie i wschodzie, to ona, jako północne wybrzeże Morza Czarnego, ma ważne rysy jednolitości. [...] Ukraińskie wody ześrodkowują się w Morzu Czarnym, Ukraina to północno-wschodni okręg zlewni czarnomorskiej.²⁴

Kraj ten wytworzył z kolei swój naród, z jednolitymi cechami fizyczno-antropologicznymi, językiem, historią oraz kulturą materialną i duchową, w wyniku czego uformowały się etniczne ziemie ukraińskie.

Druga kategoria ziem które Rudnycki opisywał jako część Ukrainy — to tereny ukraińskiej kolonizacji, czyli ziemie na pograniczu Europy i Azji zasiedlone przez ludność ukraińską w XIX w. i na początku XX w.:

Naród ukraiński od niepamiętnych czasów zamieszkuje północno-zachodnią część swego obecnego terytorium. W X–XI w. staroukraińskie państwo kijowskie opanowało całe wybrzeże Morza Czarnego od delty Dunaju po Kubań. Napór azjatyckich koczowników odepchnął ukraiński naród na całe stulecia od wybrzeża czarnomorskiego, jednak od XVI w. zaczyna się nowa ekspansja Ukraińców na południe i wschód, która trwa do dziś. W XVIII w. ukraiński naród doszedł znów do Morza Czarnego i Kaukazu, w XIX w. umocnił swe tutejsze ziemie, doszedł do Morza Kaspijskiego i poszerza swe terytoria w tych stronach coraz dalej.²⁵

²³ S. Rudnyc'kyj, *Čomu my chočemo*, s. 36.

²⁴ *Ibidem*, s. 78.

²⁵ S. Rudnyc'kyj, *Ukraińs'ka sprawa zi stanovyšča polityčnoj heohrafiï*, [w:] *idem*, *Čomu my chočemo*, s. 97.

Znacząca część wybrzeża, które Rudnycki postulował jako ukraińskie, była do niedawna jeszcze zamieszкана przez ludy tureckie i kaukaskie. Stosunek Rudnyckiego do procesów kolonizacyjnych był ambiwalentny. Z jednej strony, w jego publikacjach przewija się krytyka sytuacji, w której ukraiński lud był lub jest wyzyskiwany, pozbawiany owoców swojej pracy i bogactw swego kraju przez obcych panujących i eksploatatorów. Geograf podkreśla, że Ukraińcy nie mają tendencji ekspansjonistycznych:

Cechą ukraińskiej tradycji historyczno-politycznej jest całkowity brak imperializmu. Polska i moskiewska myśl polityczna jest oparta na zniewoleniu innych narodów. Polacy marzą o odbudowaniu polskiego państwa od Morza Bałtyckiego do Czarnego, w której byliby władcami i panowali nad Niemcami, Litwinami, Białorusinami i Ukraińcami. Moskale chcą utrzymać wielkość swojego państwa, które gnębi sto podporządkowanych narodów, a marzą o poszerzeniu go na wszystkie narody słowiańskie. Ukraińcy chcą tylko ukraińskiego państwa narodowego w etnograficznych granicach. Chcą tylko być gospodarzami na swojej własnej ziemi — cudzego nie pragną.²⁶

Znane z historii światowej przykłady kolonialnej eksploatacji były używane przez Rudnyckiego do porównań z sytuacją Ukraińców. Np. stosunki społeczne w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej porównywał on do stosunków w koloniach plantatorskich²⁷, a stosunki panujące w basenie Morza Czarnego od XVI do XVIII w. zdominowane przez krymski handel ukraińskimi niewolnikami — do stosunków w Afryce Wschodniej zdominowanej przez arabski handel niewolnikami afrykańskimi.²⁸ Z drugiej strony jednak w piśmiennictwie Rudnyckiego zauważalny jest wyraźny socjaldarwinizm historiozoficzny. Historia ludzkości to walka ras i narodów, w których rządzą darwinowskie reguły walki o byt i doboru naturalnego. Narody bardziej cywilizowane mają prawo zajmować bezludne lub słabo zaludnione terytoria — Kozacy ukraińscy kolonizują step aż po Kaukaz i Morze Kaspijskie, podobnie jak amerykańscy pionierzy kolonizują wnętrza Ameryki Północnej²⁹.

Jeśli chodzi o historyczne znaczenie Morza Czarnego dla Ukrainy, to według Rudnyckiego, od czasów najdawniejszych akwen ten był głównym łącznikiem Ukrainy z Południową Europą i Azją Mniejszą. Drogą czarnomorską na Ukrainę przyszło chrześcijaństwo i tym nastąpiło samych wejście Ukrainy do rodziny europejskich cywilizowanych narodów. Kontakty z Bizancjum przez Morze Czarne przyczyniły się do wykrystalizowania się państwowości ukraińskiej i osiągnięcia poziomu cywilizacyjnego najwyższego ze wszystkich

²⁶ S. Rudnyc'kyj, *Čomu my chočemo*, s. 70.

²⁷ S. Rudnyc'kyj, *Ukraińs'ka sprawa*, s. 111.

²⁸ *Ibidem*, s. 103.

²⁹ *Ibidem*, s. 104.

średniowiecznych państw słowiańskich. Pod naporem azjatyckich koczowników naród ukraiński został odsunięty od morza a tym samym od Morza Śródziemnego. Kiedy w XVIII–XIX w. po sześciu stuleciach naród ukraiński znów dotarł do wybrzeża czarnomorskiego, to główne ośrodki światowej komunikacji i cywilizacji leżały już nad Atlantykiem, a za Morzem Czarnym zamiast Bizancjum było państwo tureckie — „wróg wszelkiego kulturowego rozwoju”³⁰.

Należy tu podkreślić, że jakkolwiek znaczenie Morza Czarnego dla dziejów Ukrainy według Rudnyckiego było duże, to jak widać — jednak nie fundamentalne. Naród ukraiński uformował się w głębi lądu w strefie leśnej i lasostepowej, przetrwał bez dostępu do morza i jest przede wszystkim narodem rolników.³¹

Jednocześnie Rudnycki wpisywał się w pogląd o kolonialnym statusie Ukrainy wewnątrz Imperium Rosyjskiego, powtarzając tezę o zamierzonym niedorozwoju ukraińskiego transportu morskiego:

Rosyjski rząd celowo hamuje żeglugę czarnomorską, aby pomagać bałtyckiej, na czym może bardziej korzystać sama Moskiewszczyzna. Wodne drogi Ukrainy znajdują się w bardzo smutnym stanie wskutek nieudolności i zaniedbań rządu. Linie kolejowe Ukrainy są tak przeprowadzone, żeby służyć obcym ośrodkom przemysłu i handlu — głównie centralno-moskiewskim, a nie tak, jak by tego wymagało dobro Ukrainy. Taryfy na ukraińskich kolejach są tak ustalone, że taniej jest wywozić towary z Ukrainy na Moskiewszczyznę czy do portów bałtyckich, niż do portów Morza Czarnego!³²

W kwestii znaczenia Morza Czarnego dla przyszłości Ukrainy, można wyróżnić następujące główne wątki myśli Rudnyckiego. Po pierwsze, uważał on że znaczenie basenu czarnomorskiego będzie wzrastać, gdyż przez Ukrainę i basen czarnomorski przebiega najkrótsza droga z Europy Zachodniej do Persji i Indii, na czym Ukraina może skorzystać:

Wodne i lądowe szlaki Ukrainy powinny być tak poprowadzone, aby przejąć znaczną część światowej komunikacji z Orientem i Indiami. Tym celom musi służyć rozwój floty ukraińskiej na Morzu Czarnym oraz przeprowadzenie żeglownych kanałów z Morza Czarnego do Bałtyckiego i Kaspijskiego, których projekty są od dawna uznawane za realne, ale nie były one realizowane wskutek nieudolności rządu rosyjskiego³³.

³⁰ *Ibidem*, s. 106-107.

³¹ *Ibidem*, s. 126-128.

³² S. Rudnycki, *Čomu my chočemo*, s. 87-88.

³³ *Ibidem*, s. 90.

Po drugie, podkreślał, że bez panowania nad Ukrainą Rosja nie będzie mogła rozwijać ekspansji na Bałkany i Kaukaz oraz dalej w kierunku Morza Śródziemnego, Czerwonego i Oceanu Indyjskiego. Tym samym więc istnienie niepodległej Ukrainy jako zapory przed rosyjskim imperializmem leży w interesie mocarstw europejskich, zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Niemiec. Po trzecie — ostrożnie popierał ideę utworzenia Federacji Bałtycko-Pontyjskiej złożonej z Finlandii, Estonii, Łotwy, Litwy, Białorusi i Ukrainy, w żadnym razie nie obejmującej jednak Polski. Przewodnią siłą tej federacji miałyby być oczywiście Ukraińcy.³⁴

Kontynuacją i rozwinięciem nacjonalistycznej geografii Rudnyckiego, szczególnie w zakresie myśli dotyczącej Morza Czarnego i jego regionu, była twórczość Jurija Łypy (1900–1944). Jurij Łypa urodził się w Odessie, był synem wybitnego ukraińskiego działacza narodowego z tego miasta, Iwana Łypy. Po upadku UNR wyemigrował do Polski. Ukończył studia medyczne na Uniwersytecie Poznańskim w 1929 r., a w czasie studiów kierował ukraińską korporacją studencką „Czornomore” w Poznaniu. Wykształcenie uzupełniał w Lwowie, Warszawie i Londynie. W latach 30. XX w. zajmował się twórczością literacką i publicystyką polityczną. Był jednym z głównych teoretyków ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego (w wąskim sensie, tj. ruchu ogniskującego się wokół Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów) choć nie był formalnie związany z nim organizacyjnie. Podczas II wojny światowej kierował Ukraińskim Instytutem Czarnomorskim w Warszawie³⁵. W 1944 r. został aresztowany i zamordowany przez NKWD w Galicji Wschodniej.³⁶

Swe najważniejsze przemyślenia polityczno-geograficzne Łypa zawarł w trzech broszurach: *Pryznaczennja Ukrajiny* (1938), *Czornomorska doktryna* (1940, II wyd. 1942), *Rozpodil Rosiji* (1942). Łypa jest nazywany „ojcem ukraińskiej geopolityki”, uważa się że przewidział rozpad ZSRR.³⁷ Dość sporo współczesnych publikacji przedstawia go apologetycznie lub mało krytycznie, z drugiej strony zwraca się uwagę, że jego publicystyka wciąż jest zbyt mało znana i rozumiana na Ukrainie. Są także głosy wskazujące na metodologiczne mankamenty jego paradygmatu, w tym posługiwanie się zmitologizowaną

³⁴ S. Rudnycki, *Ukraińs'ka sprawa*, s. 154-155.

³⁵ Kilkuosobowa placówka studyjno-wydawnicza, działała półlegalnie pod niemiecką okupacją, wydawnictwa były sygnowane jako wydane w Odessie.

³⁶ Na temat miejsca Łypy w historii ukraińskiej myśli politycznej i recepcji jego myśli zob.: R.Ju. Kazankov, *Problema formuvannja čornomors'koho heopolityčnogo prostoru v peršij polovyni XX st.: ukraińs'kyj variant*, „Visnyk Charkivs'koho Nacional'noho Uniwersytetu imeni V.N. Karazina”, nr 835, seria Istorija, t. 11, 2008, s. 44-50.; Ju.V. Vasylevyč, *Čornomors'ka koncepcija Jurija Łypy u heopolityčnij dumci Ukraïny*, „Naukovi Praci Czornomorskoho Deržavnoho Uniwersytetu”, t. 178, 2012, s. 8-11.

³⁷ M.S. Dnistrians'kyj, *op. cit.*, s. 101.

wersją historii Ukrainy.³⁸ Pojedyncze myśli Łypy są dość często cytowane, np. „Kto kontroluje Sewastopol, ten kontroluje Krym, a kto kontroluje Krym ten kontroluje Morze Czarne”³⁹.

Główne tezy Łypy głosiły, iż region państw leżących wokół Morza Czarnego stanowi naturalną całość („Czarnomorską fortecę”) której „sklepieniem” jest Ukraina⁴⁰. Ukraina powinna przyjąć „orientację czarnomorską” i stać się liderem bloku państw czarnomorskich, w ramach którego ważną rolę odgrywałaby też Bułgaria i Turcja oraz ewentualne zjednoczone państwo kaukaskie. Łypa mimo bardzo negatywnych ocen roli Chanatu Krymskiego w dziejach Ukrainy i zauważalnych elementów turkofobicznych, wyraźnie oddzielał ocenianą pozytywnie współczesną Republikę Turecką od historycznego Imperium Osmańskiego.⁴¹ Bardzo pozytywnie wartościowana była przezeń Bułgaria i Bułgarzy, negatywnie natomiast Rumunia i Rumuni.⁴²

Jeśli chodzi o narodową terytorializację i postulowany zasięg ukraińskiego wybrzeża, Łypa uważał Krym za rdzennie ukraińskie terytorium etniczno-państwowe, bowiem Ukraina w wymiarze politycznym i kulturowym jest także spadkobierczynią Carstwa Bosporańskiego — starożytnego państwa hellenistycznego na Krymie⁴³.

Publikacje Łypy w znacznej części mają rysy swej epoki: geograficzny determinizm, organiczno-rasowe rozumienie narodu, ideał homogenicznego etnicznie państwa, nacjonalistyczne mitotwórstwo i wartościowanie poszczególnych narodów. Można też w nich dostrzec załączki programu czystek etnicznych — uważał za wskazane stymulowanie emigracji Tatarów z Krymu do Republiki Tureckiej i pochwalał XIX-wieczną migrację wymuszoną przez władze carskie⁴⁴. Koncepcje Łypy mogą budzić u polskiego odbiorcy dość jednoznaczne skojarzenia — przypominać koncepcje niektórych polskich kół politycznych skrajnej prawicy (Grupa Szańca, Konfederacja Narodu) z epoki II wojny światowej na temat Imperium Słowiańskiego czy Polski dominującej w „regionie ABC”. W jakimś sensie jednak Łypa występował na rzecz emancypacji całego regionu. Pisał, że region czarnomorski to „Europa nr 2”,

³⁸ *Ibidem*. Krytyczne uwagi M.S. Dnistriańskiego dotyczą też S. Rudnyckiego.

³⁹ I. Losjev, *Krym jak heopolityčna problema Ukraïny na zلامي XX–XXI stolit'*, „Čornomors'ka Bezpeka”, nr 1, 2005. Ihor Łosiew to znany ukraiński intelektualista i publicysta, pracownik Uniwersytetu Akademia Kijowsko-Mohylańska, publikuje często na łamach opiniotwórczego tygodnika „Ukrajinskij Tyždeń”.

⁴⁰ Ju. Łypa, *Čornomors'ka doktryna*, Odesa 1942, s. 9.

⁴¹ *Ibidem*, s. 42-50.

⁴² *Ibidem*, s. 64-72.

⁴³ *Ibidem*, s. 15-17.

⁴⁴ *Ibidem*.

traktowana przez Zachód jak rezerwuuar surowców i zboża. Jednakowo krytycznie oceniał imperializm rosyjski, francuską interwencję w 1919 r. oraz współczesną ekspansję państw osi. Stąd też wyraźna sympatia do kemalizmu interpretowanego jako przejaw emancypacji narodów czarnomorskich.⁴⁵

Ukraina uzyskała niepodległość w 1991 r. w ramach procesu rozpadu ZSRR. Granice republik związkowych stały się międzynarodowo uznanymi granicami państw, a niepodległa Ukraina ma kształt taki, jaki nadała jej ostatecznie wewnętrzna i zewnętrzna polityka ZSRR. W stosunku do granic z 1922 r., Ukraina z roku 1991 oczywiście ma inny kształt granic w tym dostępu do morza. W 1925 r. od USRR na rzecz Rosyjskiej FSRR odłączono okręg taganroski — tym samym azowskie wybrzeże republiki skróciło się o około 50 km na wschodzie i o jedno ważne miasto portowo-przemysłowe. Były też i nabytki — w 1940 r. po aneksji Besarabii, południową część tego regionu (Podunawie, czyli historyczny Budziak) włączono do Ukraińskiej SRR jako obwód izmaiłowski. Republika uzyskała około 100 km wybrzeża morskiego, dostęp do Dunaju oraz porty Reni, Izmaïł i Białogród (Akerman). Wreszcie w 1954 r. przekazano Krym ze składu Rosyjskiej FSRR do Ukraińskiej SRR. W ten sposób niejako została zrealizowana część postulatów nacjonalistycznej geografii ukraińskiej,

Jednak po przyłączeniu Podunawia i Krymu nie nastąpiły tam w zasadzie procesy narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji. Włączenie Podunawia w 1940 r. było przede wszystkim polityczną rekompensatą dla USRR za cesję z jej składu pasa wzdłuż lewego brzegu Dniestru który wchodził w skład przyczółkowej Mołdawskiej Autonomicznej SRR Ukraińskiej SRR (jest to obecne terytorium Naddniestrza). W latach 1940–1954 Podunawie było oddzielnym obwodem izmaiłowskim, w 1954 r. włączono je do obwodu odeskiego. Przez cały okres przynależności do ZSRR był to odizolowany, niedoinwestowany region peryferyjny, z zacofanym rolnictwem, nieefektywnym przemysłem, prowincjonalnym szkolnictwem i prowincjonalnym życiem kulturalnym. Nie docierały tam echa ogólnozwiązkowej i republikańskiej „odwilży” ani „szestydesiatnyctwa”⁴⁶. Region wieloetniczny, zamieszkały od XVIII w. przez Ukraińców, Mołdawian/Rumunów, Bułgarów, Gagauzów i Rosjan (w tym starowierców), a do II wojny światowej także przez Żydów i Niemców, teraz był zdominowany przez ogólnoradziecką kulturę wyrażającą się w języku rosyjskim. Instytucjonalne warunki dla rozwoju toż-

⁴⁵ *Ibidem*, s. 75-84.

⁴⁶ „Szestydesiatnyctwo” — fenomen działalności grupy młodych twórców kultury i nauki w Ukraińskiej SRR na początku lat 60. XX w., którzy korzystając z warunków stworzonych przez chruszczowowską odwilż, swą twórczością i aktywnością społeczną przyczyniali się do odradzania ukraińskiej tożsamości narodowej i demokratyzacji USRR. Z ich środowiska wyrosła późniejsza opozycja dysydencka.

samości ukraińskiej i mołdawskiej były złe, a dla bułgarskiej i gauskiej jeszcze gorsze.⁴⁷ Bardzo wiele toponimów o tureckim i romańskim źródłosłowie zostało zastąpionych nowymi banalnymi nazwami wschodniosłowiańskimi o radzieckiej wymowie ideologicznej (Żowtnewe, Trudowe, Prymorske, Perwomajśke, Desantne, Suworowo itp.)⁴⁸.

Podobnie wyglądała sytuacja na Krymie. Do składu Ukraińskiej SRR półwysp ten został włączony już po deportacji Tatarów Krymskich jako „ziemia słowiańska”⁴⁹. Władze Ukraińskiej SRR oraz władze obwodowe podjęły akcję ukrajinizacji nowego terytorium, tj. zachęcanie Ukraińców do osiedlania się na Krymie i organizowanie na Krymie instytucji kultury ukraińskiej.⁵⁰ O ile jednak na teren Krymu rzeczywiście przesiedlono kilkaset tysięcy mieszkańców „kontynentalnej” Ukrainy i ten ruch ludności trwał aż do lat 80. XX w., o tyle akcja rozwoju ukraińskich szkół, wydawnictw, teatrów i ośrodków kultury na półwyspie została w latach 1959–1960 wyhamowana, a potem jej następstwa były likwidowane, tj. zmniejszono zakres nauczania w języku ukraińskim, ukraińską prasę zastępowano rosyjskojęzyczną itd.⁵¹ Od początku lat 60. XX w. do okresu pieriestrojki formalna przynależność Krymu do Ukraińskiej SRR miała niewielkie znaczenie praktyczne. Krym był przede wszystkim „ogólnozwiązkowym sanatorium” (*wsesojuznaja zdrawnica*) oraz zmilitaryzowanym zapleczem Floty Czarnomorskiej. Owa przynależność przez długi czas nie znalazła też odzwierciedlenia w sferze świadomościowej. Ukraińska radziecka historiografia w odniesieniu do Krymu powtarzała po prostu główne idee rosyjskiej radzieckiej historiografii, tj.: wypuklenie konfliktu tatarsko-wschodniosłowiańskiego jako głównego wątku dziejów Krymu, negatywną ocenę Chanatu Krymskiego oraz przedstawianie ekspansji Imperium Rosyjskiego, w tym włączenia Krymu do Rosji, jako procesów „obiektywnie postępowych”⁵².

Procesy narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji przybrały specyficzną radziecką formę i treść oczywiście nie tylko na terenach włączonych do USRR w 1940 r. i 1954 r., ale na całej Ukrainie w tym na całym wybrzeżu — w obwodzie odeskim, mikołajowskim i chersońskim. Z jednej

⁴⁷ O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, *Ukrains'ke Podunav'ja: mynule ta sučasne*, Odesa 2002, s. 171-192.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 199-200.

⁴⁹ P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, s. 560.

⁵⁰ V.K. Baran, V.M. Danylenko, *Ukraïna v umovach systemnoi kryzy (1946–1980-i rr.)*, Kyïv 1999, s. 82; O. Bažan, *Sproby „ukraïnizacii” Krymu v druhij polovyni 1950-ch rokov*, http://ukrlife.org/main/uacrim/conf_50x.htm (dostęp: 22.01.2011)

⁵¹ Szerzej zob.: P. Vol'vač, *Ukrains'ka provesin' Krymu*, Simferopol' 2008, s. 104-116.

⁵² Szerzej zob.: G. Skrukwa, *Krym — ukraiński punkt widzenia. Historia i współczesność*, „Sensus Historiae”, vol. II (2011/1), s. 135-154.

strony, USRR była w pewien sposób ukraińskim państwem narodowym. W ZSRR narody były traktowane jako obiektywnie istniejące byty, zgodnie z tzw. stalinowską (później zwaną marksistowsko-leninowską) definicją narodu. Po 1956 r., a definitywnie już po dymisji Chruszczowa, nastąpiła trwała stabilizacja granic jednostek polityczno-administracyjnych i republikańskich elit. Z jednej strony oczywiście niemożliwe było rozwijanie badań o nacjonalistycznym paradygmacie czy nawiązywanie do takich badań, z drugiej strony niemożliwe były też otwarte dyskursy podważające kształt USRR czy istnienie narodu ukraińskiego (nie można było np. głosić tez „Odessa to Noworosja a nie Ukraina”). Kształt republik zaczęto rzutować w przeszłość i to znacznie odleglejszą niż zdarzało się to nacjonalistycznym historykom z początku wieku.

Rozwój archeologii i coraz głębsze sięganie w przeszłość powodowało, że stopniowo za przodków narodów ZSRR i państwowości radzieckiej zaczęto uważać wszystkie ludy i kultury w granicach ówczesnego ZSRR. W szkolnym przekazie nadal historia Rusów/Ukraińców zaczynała się od Antów, ale badania akademickie coraz bardziej zajmowały się Scytami, Sarmatami, Kimmerami, ludnością kultury trypolskiej oraz greckim osadnictwem na wybrzeżu czarnomorskim⁵³. To torowało drogę ujawnionej na początku lat 90. XX w. eksplozji idei „stepowo-czarnomorskiej” „irańskiej” „aryjskiej” etnogenezy Ukraińców, a tym samym rozmaitym hipertroficznym koncepcjom Ukrainy-Oriany-Aratty, jako praojczyzny Ariów i matecznika światowej cywilizacji. Morze Czarne odgrywa w tych koncepcjach znacznie większą rolę niż w klasycznej historiografii ukraińskiej.⁵⁴

Z drugiej strony, polityka narodowościowa wobec USRR była sinusoidą naprzemiennych represji i afirmacji ukraińskiej kultury: kolejno polityka terroru kończącego wojnę domową, ukrainizacja lat 1924–1930, kolektywizacja

⁵³ A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Świat Książki, Warszawa 2002, s. 21.

⁵⁴ Koncepcje te często odwołują się do hipotezy „pontyjskiego potopu”, przyjmującej, że w czasach prehistorycznych, do ok. 7500–5500 p.n.e. Morze Czarne było zamkniętym polodowcowym jeziorem słodkowodnym (Jezioro Nowoeuksyńskie) o mniejszym zasięgu niż obecnie. Po przerwaniu przesmyku i powstaniu cieśniny Bosfor wody Morza Śródziemnego miałyby w szybkim tempie przelać się do jeziora, podnosząc jego poziom i zalewając tereny zajęte przez rozwinięte kultury neolityczne, co stało się podłożem archetypu potopu w mitologiach ludów bliskowschodnich i śródziemnomorskich. O ile jednak hipoteza ta jest w dyskursie naukowym traktowana właśnie jak hipoteza (zob.: C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, przeł. Z. Piotrowska, seria: Rodowody Cywilizacji, PIW, Warszawa 2006, s. 26-29), o tyle wnioski budowane wokół niej przez niektórych ukraińskich autorów popularnych książek o paranaukowym charakterze są dość swobodnymi spekulacjami. Po pierwsze upatrują one na ziemiach Ukrainy matecznik starożytnych cywilizacji Mezopotamii, Egiptu, Grecji i Italii, po drugie — postrzegają prahistorycznych mieszkańców Ukrainy substancjalnie jako naród ukraiński (jest to prymordializm posunięty do granic możliwości). Zob. A. Wilson, *op. cit.*, s. 21-39.

i Wielki Głód oraz następujące po nich „rozstrzelanie odrodzenia” w 1937 r., Wielka Czystka i rozprawa z narodowym komunizmem, potem z kolei stalinowsko-chruszczowowskie „zjednoczenie” Ukrainy w 1939 i 1944/45 r. z falą sowieckiego ukraińskiego patriotyzmu (której apogeum było oddzielne miejsce w ONZ dla Ukraińskiej SRR), dalej ukraińska wersja żdanowszczyzny z wyznaczeniem Ukraińcom miejsca „młodszego brata u boku wielkiego narodu rosyjskiego”, odrodzenie ukraińskie i działalność szestydiesiatnyków oraz patriotyczne aspekty rządów Petra Szełesta, wreszcie stabilizacja, stagnacja i rusyfikacja w epoce Breżniewa i Szczerbyckiego.

Na południu i wschodzie terror lat 30. XX w. przyniósł znacznie trwalsze skutki niż w Kijowie i reszcie centrum. O ile na przełomie lat 20. i 30. Odessa została radykalnie zukrainizowana (administracja, prasa, oświata i kultura funkcjonowała głównie w języku ukraińskim) o tyle potem po represjach stalinowskich odrodzenie już nigdy nie przywróciło tego stanu, a humanistyka i kultura miała mocno sowiecko-prowincjonalny charakter (np. wyznaczonym obszarem badawczym dla historyków odeskich było badanie miejscowego i internacjonalistycznego ruchu rewolucyjnego). Charakterystyczne są też nazwy nowo wybudowanych portów satelickich Odessy. Pierwszy otrzymał nazwę Illiczewsk (ukr. Illicziwsk) na cześć Władimira Iljicza Lenina — choć postulowana nazwa ukraińska to Sucholimańsk, od lokalizacji (Liman Suchy). Drugi dostał zaś nazwę Juźne („Południowe”), a więc z rosyjskim a nie ukraińskim rdzeniem (z ukraińskim brzmiałaby Piwdenne)⁵⁵.

Sektor morski Ukraińskiej SRR był w ogromnej większości integralną częścią scentralizowanego systemu obronnego i gospodarczego ZSRR. Flota Czarnomorska była związkiem operacyjnym Marynarki Wojennej ZSRR (*Wojenno-Morskij Flot SSSR*), która była z kolei rodzajem sił zbrojnych Sił Zbrojnych ZSRR. We Flocie Czarnomorskiej, poza pewnym wyjątkiem, którym było nadanie dwóm okrętom imion w języku ukraińskim — krążownikowi „Czerwona Ukrajina” (w 1922 r.) i niszczycielowi „Nezamożnyk” (w 1926 r.) — nie miała miejsca żadna forma ukrainizacji, w odróżnieniu od wojsk lądowych. W latach 1962–1985 szefem Głównego Zarządu Politycznego Armii Radzieckiej i Marynarki Wojennej był gen. Aliksiej Jepiszew — jeden z protektorów tzw. *russkiej partii* czyli niejawnego ruchu rosyjskich nacjonalistów w KPZR i Komsomole. Wcześniej, w latach 50. XX w. Jepiszew był pierwszym sekretarzem obwodowym KPZR w Odessie i jednym z ówczesnych realizatorów rusyfikatorskiej polityki żdanowszczyzny na Ukrainie⁵⁶.

⁵⁵ O. Olijnykijiv, *Porty ta portovi mista*, [w:] Ukraina — mors’ka derżava, red. D. P. Dmytrijev, Odesa 2001, s. 162.

⁵⁶ N. Mitrochin, *Russkaja partija: dviżenije russkich nacionalistov v SSSR 1953–1985*, Moskwa 2003, s. 103.

Po II wojnie światowej tradycje wychowawczo-ideologiczne we Flocie Czarnomorskiej coraz bardziej nawiązywały do imperialnych, a Sewastopol był permanentnie nazywany „gorodem ruskiej sławy”.

Cała żegluga handlowa i pasażerska oraz porty morskie w ZSRR podlegały ogólnozwiązkowemu Ministerstwu Transportu Morskiego ZSRR w Moskwie⁵⁷. Republikańskie ministerstwa transportu morskiego nie istniały, były jedynie regionalne administracje żeglugi poniżej szczebla republiki: czarnomorska w Odessie, dunajska w Izmaile i azowska w Mariupolu. Jedynie rybołówstwo morskie było podporządkowane republice związkowej — istniało Ministerstwo Rybołówstwa USRR podległe oczywiście Ministerstwu Rybołówstwa ZSRR. Odessa była bazą flotylii antarktycznych o znaczeniu ogólnozwiązkowym.⁵⁸

Po 1991 r. na Ukrainie toczy się dość żywa dyskusja wokół spraw morskich, w publicystyce i dyskursie naukowym. Ogólny wydzźwięk wydaje się dość krytyczny wobec rozwoju sytuacji po 1991 r. Dotyczy to sektora morskiego, wybrzeża i regionu czarnomorskiego. Pisze się o niewykorzystywanym potencjale, marnowanych szansach, „kolejnej zagładzie eskadry”⁵⁹, pojawiają się tezy że Ukraina nie jest „państwem morskim” a tylko „państwem obok morza”.⁶⁰ Dyskurs ten ma silny związek z dyskursem o tożsamości i sensie niepodległości Ukrainy i jest dość typowy dla dyskusji o całokształcie sytuacji Ukrainy. Ze środowisk nacjonalistycznych (tzn. zorientowanych na tradycję niepodległościową i dążących do jak najdalszej emancypacji i separacji od Rosji i kultury rosyjskiej) podnosi się głos, że przyczyną problemów jest „za mało niepodległości”: niedokonanie radykalnego zerwania z dziedzictwem sowieckim, nieudolność postsowieckich kadr administracyjnych,

⁵⁷ Pod tą nazwą od 1954 r. Wcześniej: Centralny Zarząd Transportu Morskiego, Państwowa Czarnomorsko-Azowska Flota Handlowa, Administracja Żeglugi Morza Czarnego.

⁵⁸ M. Dergausov, *Ukraina — derżava morskaja*, Doneck 2000, s. 8-10.

⁵⁹ V. Larcev, *Jak ginula eskadra*, „Ekonomična Pravda”, 14.11.2012, http://www.epravda.com.ua/publications/2012/11/14/343814/view_print/ (dostęp 21.05.2013). Tytuł artykułu to nawiązywanie do dramatu radzieckiego ukraińskiego literata Ołeksandra Kornijczuka *Zahybel eskadry* (ros. *Gibiel eskadry*) z 1934 r. Spektakl ten, zekranizowany w 1965 r., opowiada o marynarzach Floty Czarnomorskiej, którzy na rozkaz Lenina w maju 1918 r. zatopili własne okręty w Noworosyjsku by nie dostały się w ręce Niemców.

⁶⁰ S. Grineveckij, *Ukraina — iz morskoy derżavy v «stranu u morja»?*, „Zerkalo Nedeli”, 2010, nr 2 z 23.01.2010, http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/ukraina_iz_morskoy_derzhavy_v_stranu_u_morya.htmlS. (dostęp 2.07.2012); *idem*, *Morskaja otrasl': prośla li Ukraina točku nevozvrata?*, „Rupor Odessa”, 26.03.2012, <http://rupor.od.ua/article/Morskaya-otrasl-proshla-liUkraina-tochku-nevozvr/> (dostęp: 2.07.2012). Siergiej Griniewieckij (Serhij Hryneweckij) — ur. 1957, inżynier mechanizacji rolnictwa, aparaczyk komsomolski, po rozpadzie ZSRR biznesmen i polityk, 1998–2005 gubernator obwodu odeskiego. Członek Partii Ludowej — Bloku Łytwyna, wielokrotny deputowany Rady Najwyższej Ukrainy.

mentalność *homo sovieticus*, prorosyjski lobbing, działalność agenturalna *etc.* Ze środowisk prorosyjskich (orientujących się na dziedzictwo radzieckie i postulujących zachowanie lub wzmocnienie więzi kulturowej, politycznej i ekonomicznej z Rosją) płyną zaś głosy, że przyczyną kryzysowych zjawisk jest „za dużo nacjonalizmu”, nieprofesjonalizm i awanturnictwo „nacjonalistycznych władz” albo w ogóle sama niepodległość.

Jak się do tego mają historyczne już koncepcje Rudnyckiego i Łypy? Można spotkać dwie odpowiedzi. Pierwsza — krytyczna wobec współczesnej Ukrainy: wybrzeże czarnomorskie to region peryferyjny, pełen tendencji odśrodkowych, konfliktogenny, kojarzy się z patologiami (przemyt, korupcja, strzelaniny, *mikołajowskie zwirstwa*⁶¹), a region wokółczarnomorski to strefa niestabilności i konfliktów (Wyspa Węży⁶² i Tuzła⁶³, Krym, Naddniestrze i Abchazja, wojna rosyjsko-gruzińska 2008, „wahabici” na Krymie⁶⁴ *etc.*). Zwraca uwagę fakt, że jedyne dwa otwarte spory terytorialne współczesnej Ukrainy dotyczą wysp na dwóch przeciwległych krańcach wybrzeża czarnomorskiego, przy jego styku z terytorium Rumunii i Rosji. Problemатyczny jest także status Morza Azowskiego, które jest obecnie wspólnym morzem wewnętrznym Ukrainy i Rosji, choć Ukraina postuluje jego rozgraniczenie.

Jest też odpowiedź, że koncepcje narodowych geografów „zostały zrealizowane”. ZSRR się rozpadł, Ukraina jest niepodległa, ma wybrzeże, co więcej,

⁶¹ Jednym z nielicznych wydarzeń, którym obwodowe, portowe i stoczniowe miasto Mikołajów ostatnich latach zasłynęło w skali Ukrainy i poza nią, był dokonany w marcu 2012 r. okrutny gwałt i morderstwo na 18-letniej Oksanie Makar. Śledztwo było prowadzone opieszale, zaś opinia publiczna miasta uważała, że sprawcy należą do kategorii *mażorów* (synów wpływowych i zamożnych osób) i z tego względu są chronieni przez milicję i prokuraturę.

⁶² Zmijnyj Ostriw, wyspa należąca do Ukrainy, w pobliżu granicy wód terytorialnych Ukrainy i Rumunii, ok. 35 km od wybrzeża kontynentalnego. Do 1997 r. Rumunia zgłaszała pretensję do wyspy, podważając prawomocność jej cesji na rzecz ZSRR dokonanej w 1948 r. Spór o granice szelfu kontynentalnego i wyłącznych stref ekonomicznych między Rumunią a Ukrainą został rozstrzygnięty przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze dopiero w 2009 r.

⁶³ Tuzła — wyspa (fragment mierzei) w Cieśninie Kerczeńskiej, geograficznie położona bliżej Federacji Rosyjskiej, jednak stanowiąca terytorium Ukrainy. W 2003 r. Rosja zgłosiła pretensje do wyspy i próbowała ją zaanektować *de facto*, budując do niej groblę z Półwyspu Tamańskiego, Konflikt o Tuzłę był jednym z najbardziej kryzysowych zjawisk w współczesnych stosunkach ukraińsko-rosyjskich. Stanowi on fragment szerszego problemu delimitacji w Cieśninie Kerczeńskiej i statusu Morza Azowskiego. Zob. L.D. Čekalenko, *Zovnišna polityka Ukrainy*, Kyïv 2006, s. 416-420.

⁶⁴ W mediach rosyjskojęzycznych stosunkowo często podnosi się kwestię muzułmańskiego ekstremizmu na Krymie, co z kolei ukraińskie media i ośrodki orientacji narodowo-demokratycznej uważają za wyolbrzymianie i mistyfikowanie. Zob.: *Nedoekestremisty*, „Ukraińskij Tyżden”, nr 8 (69), 27 II 2009. Zob. też: O. Bogomolov, S. Danylov, I. Semyvolos, *Islam i polityka identyczności u Krymu: vid symboličnych vijn od vyznannja kultur'noho rozmaïtja*, Kyïv 2009.

powstały organizacje państw czarnomorskich takie jak GUAM — Organizacja Demokracji i Ekonomicznego Rozwoju oraz Organizacja Współpracy Ekonomicznej Morza Czarnego (BSEC), które są realizacją czarnomorskiej doktryny Łypy.⁶⁵

W momencie rozpadu ZSRR Ukraina przejęła 18 z 64 portów morskich, 8 stoczní, 27% floty handlowej i 50% floty pasażerskiej. Przejęła też największe przedsiębiorstwo żeglugowe świata — Czarnomorską Żeglugę Morską (Czornomorske Morške Paropławstwo, CzMP), które w 1990 r. miało 393 statki o nośności 5,5 mln ton. Obecnie CzMP nadal nominalnie istnieje jako firma, ale nie posiada już statków — zostały wyprzedane lub zajęte za długi. Upadek CzMP jest często uważany za symbol upadku całego sektora⁶⁶. Istnieją wręcz wypowiedzi, oskarżające kapitał zachodni o doprowadzenie do upadku CzMP za pomocą wrogich działań oraz szkodliwych zaleceń udzielanych przez ekspertów Międzynarodowego Banku Odbudowy i Rozwoju, Banku Światowego i Międzynarodowego Funduszu Walutowego.⁶⁷

Ogromna większość — 95% — ładunków do i z portów ukraińskich jest przewożonych przez statki pod innymi banderami. Porty ukraińskie odnotowały znaczny spadek przeładunku względem czasów radzieckich, przegrywają konkurencję z portami Rumunii i Bułgarii jeśli chodzi o eksport-import na linii Unia Europejska — Kaukaz, oraz z portami nadbałtyckimi jeśli chodzi o eksport-import na linii Rosja i Białoruś — Azja. Personifikacją Ukraińca na morzu jest dziś *podflażnik* — marynarz pływający na statkach pod inną banderą. Obok Filipińczyków Ukraińcy są jedną z największych grup narodowościowych na światowym rynku pracy marynarzy (wymienić tu można też Polaków, Rosjan oraz obywateli państw Oceanii).

Co jednak oznaczają we współczesnym świecie państwo morskie i narodowa gospodarka morska? Na Zachodzie zestaw paradygmatów narodowej gospodarki morskiej i narodowej kultury morskiej zaczął przekształcać się i zanikać począwszy od lat 70. XX w.⁶⁸ Można w tym wiedzieć pochodną

⁶⁵ O.S. Kučyk, *Mižnarodni orhanizacii*, Kyiv 2005, http://pidruchniki.ws/19570411/ekonomika/chornomorski_doktrini_geopolitichnij_dumtsi_ukrayini (dostęp 19.05.2013); zob. też: Ju. Olijnyk, *Stvorennja Balto-Cornomors'koj osi — ce šans Ukraïny staty rehional'nyh liderom u Central'no-Schidnij ta Pivdennij Jevropi*, VO Svoboda — oficijna storinka, 19.12.2012, <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/033697/> (dostęp 19.05.2013).

⁶⁶ M. Dergausov, *op. cit.*, s. 82-83, 176-186; V. Larcev, *Jak hynula eskadra*; *idem*, *ČMP — častyna tretja. Rekvijem za Čornomors'koju eskadroju*, „Ekonomiczna Pravda”, 14.11.2012 <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/01/25/357617/>

⁶⁷ Opinie takie z pewnym krytycyzmem relacjonuje M. Dergausov, zob. M. Dergausov, *op. cit.*, s. 177.

⁶⁸ M. Mollat du Jourdin, *Europa i morze*, przeł. M. Bruczkowska, Wydaw. Stowarzyszenie Wolnego Słowa, Dom Księgarski, Warszawa 1995, s. 268-272.

takich zjawisk jak kryzys naftowy, przechodzenie od kapitalizmu keynesowskiego do globalistycznego turbokapitalizmu i szerzej od tradycyjnego kapitalizmu przemysłowego do kapitalizmu finansowego. Poszczególne funkcje XX-wiecznego modelu relacji państwo narodowe (naród) — morze ulegają przekształceniom.

Narodowy port — okno na świat. Rzeczywistość Europy otwartych granic, daleko posunięta integracja gospodarcza powodują, że porty różnych krajów konkurują między sobą; gra toczy się nie o to czy dany kraj będzie miał własny port, lecz o to, któredy będą płynąć potoki towarów (Szczecin kontra Rostock, Konstanca kontra Odessa *etc.*) — a więc które miasto, region i państwo będzie czerpać korzyści z inwestycji, podatków i opłat infrastrukturalnych. Dla części klasy politycznej, przedsiębiorców i konsumentów korzyść z posiadania przez własny kraj portów nie musi być oczywista np. jeżeli towary sprowadzane do Polski z Azji mogą być tańsze przy wwozie do Europy via Hamburg lub via Brema, to nie dostrzega się potrzeby by „dopłacać” do infrastruktury portowej Szczecina i Trójmiasta. W przypadku Ukrainy jako przyczynę strat w gospodarce portowej wymienia się korupcję, fiskalizm i biurokrację, zły stan dróg oraz szerokotorowy standard kolei.⁶⁹ Postulowana przez Rudnyckiego „najkrótsza droga z Europy do Indii” prowadzi dziś przez Konstancę i Warnę, a nie przez Odessę.

Narodowa flota handlowa pod narodową banderą przewozi towary narodowego eksportu i importu. Obecnie żegluga handlowa to działalność czysto komercyjna. Nastąpiło niemal całkowite rozerwanie więzi między państwem narodowym a żeglugą handlową⁷⁰. Często armator kapitan i załoga należą do różnych narodowości, państw i kultur, załogi są rekrutowane na krótkoterminowe kontrakty. Zanikły tradycyjne kategorie lojalności wobec bandery i etosu „morskiej służby handlowej” (*Merchant Marine Service*), pisze się wręcz o upadku etyki zawodowej marynarzy.⁷¹ Struktura własnościowa biznesu armatorskiego jest zagmatwana, wręcz konspiracyjna: pojedyncze statki są rejestrowane jako oddzielne przedsiębiorstwa, a prawdziwy właściciel jest ukryty za łańcuchem agentów i spółek holdingowych zarejestrowanych w różnych krajach. W końcu lat 90. XX w. 48% światowego tonażu handlowego było zarejestrowane w krajach tzw. wygodnej bandery (*flag of convenience*: Liberia, Panama, Wyspy Marshalla, Bahamy i in.), tj. tam, gdzie obowiązują niskie podatki,

⁶⁹ M. Dergausov, *op. cit.*, s. 130-156.

⁷⁰ R.C. Rubel, *Navies and Economic Prosperity: The New Logic of Sea Power*, „Corbett Paper”, no. 11, London 2012, s. 5.

⁷¹ M. Błuś, *Dlaczego statki toną?*, „Morza Statki i Okręty”, 1997, nr 3, s. 76-77.

niskie standardy socjalne i niezbyt rygorystyczna (a często żadna) kontrola norm bezpieczeństwa.⁷²

Krajami wygodnej bandery stały się też dwa kraje czarnomorskie — Mołdawia i Gruzja. Ukraina natomiast nie ma nawet tzw. drugiego rejestru⁷³. Prawdopodobnie nadal znacząca część dawnych statków ukraińskich jest w rękach prywatnych obywateli Ukrainy, ale ukrywają się oni za łańcuszkami firm zarejestrowanych *offshore*, tj. w tzw. rajach podatkowych.

Narodowa stocznia buduje statki dla narodowych armatorów. Globalizacja gospodarki spowodowała przesunięcie centrów światowego przemysłu stocznioowego, np. nastąpił całkowity zanik produkcji statków cywilnych w USA i Szwecji, potęgą stoczniową staje się Korea Południowa. Znamienna jest dyskusja o stoczniach w Polsce — gdzie wyraźne były dwa stanowiska. Pierwsze, głoszące że jeżeli stocznie są nierentowne to należy je po prostu zamknąć, drugie — że państwo powinno stworzyć warunki, by były rentowne. Jest to oczywiście fragment szerszego sporu o politykę gospodarczą i przemysłową państwa. W przypadku krajów byłego ZSRR problem jest pogłębiony historyczną zaszłością, iż ogólnie radziecki przemysł stocznioowy był nastawiony na zaspokajanie potrzeb kompleksu wojskowego. Stocznie budowały okręty wojenne, natomiast znaczna część statków handlowych była zamawiana w Polsce, NRD, Rumunii i Bułgarii.

Narodowy transatlantyk przewozi narodowych pasażerów. Ta funkcja przestała działać już w latach 50. XX w., gdy główną rolę w międzykontynentalnej komunikacji przejęło lotnictwo. Transatlantyki były przekształcane w statki wycieczkowe, stanowiące, część międzynarodowego globalizującego się biznesu turystycznego.

Narodowy żaglowiec szkoli narodowych ludzi morza albo kształci młodzież pod żaglami. Nadal ta funkcja istnieje w niektórych państwach, ale nie budzi już takiego zainteresowania opinii publicznej, jak w epoce państw narodowych. W społeczeństwie konsumpcyjnym zanikły aspiracje do przejścia „twardej szkoły życia pod żaglami”⁷⁴.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Drugi rejestr — formuła konkurencji dla wygodnych bander stworzona w końcu XX w. przez rozwinięte państwa zachodnie, polegająca na uruchomieniu drugiego rejestru statków cywilnych oferującego ulgi finansowe i uproszczone procedury. Drugi rejestr (tzw. międzynarodowy) prowadzi m.in. Norwegia, Dania, Niemcy, Francja, Wielka Brytania. Statki zarejestrowane w drugich rejestrach mają jednak pewne ograniczenia, np. nie mogą obsługiwać komunikacji z krajem macierzystym rejestru. Drugie rejestry są czasem formalnie *offshore* — przypisane do terytoriów zamorskich lub dependencji, np. brytyjski drugi rejestr to oficjalnie rejestr Wyspy Man, francuski — Terytoriów Antarktycznych.

⁷⁴ Zob. K. Michnał, *Kiedy statki były z drewna, a ludzie z żelaza*, „Nasze Morze”, 2010, nr 4 (52), s. 5-7. Wbrew pierwszemu wrażeniu jakie sprawia tytuł, autor odnosi się raczej

Narodowy żeglarz w narodowym jachcie w imieniu narodu opływa świat naokoło. Wyczynowy jachting przestał być przedmiotem ogólnonarodowych zainteresowań i emocji, jest postrzegany raczej jako jeden z wielu kosztownych i ekskluzywnych sportów, jako środek indywidualnej samorealizacji, a nie realizacji aspiracji narodowych.

Narodowa flota rybacka łowi ryby i przywozi je na narodowe stoły. Od lat 70. XX w. następuje rozszerzanie stref wyłączności państw, co spowodowało, że kraje nie posiadające korzystnego położenia geograficznego musiały ograniczyć rybołówstwo dalekomorskie.

Radziecki sektor morski był silnie scentralizowany. Bardzo duża część jego kadry kierowniczej nie potrafiła działać w gospodarce rynkowej. Część natomiast niewątpliwie doskonale potrafiła działać w *tieniowej ekonomice*, na rynku biurokratycznym ZSRR i następnie w warunkach peryferyjnej gospodarki nastawionej na rentę. W wyniku rozpadu ZSRR przedsiębiorstwa żeglugowe, stocznie i porty znalazły się na Ukrainie, ale centrale handlu zagranicznego były w Moskwie, zachowały one sieć kontaktów i przedstawicielstw i oczywiście nie przekazano ich choćby fragmentu Ukrainie. Stocznie były uzależnione od tanich surowców energetycznych z Rosji.⁷⁵

Ukraina uzyskała niepodległość w 1991 r. mając dostęp do morza znacznie rozleglejszy niż postulowano w programie Centralnej Rady z 1917 r. Zakres tego dostępu w jest w znacznym stopniu zbliżony do programów formułowanych przez Rudnyckiego i Łypę — Ukraina posiada Krym i Podunawie z dostępem do Dunaju. Jednak w postradzieckiej rzeczywistości okazuje się, że realizacja terytorialnych postulatów ukraińskiego ruchu narodowego w zakresie wybrzeża morskiego nie przełożyła się na terytorialną nacjonalizację terenów nadmorskich, przynajmniej w stopniu spełniającym aspiracje ukraińskich nacjonalistów. Procesy integracyjne wewnątrz Imperium Rosyjskiego i ZSRR okazały się być bardzo silne, i znacznie silniejsze od idei narodowej pojmowanej jako siła polityczna, wytwarzana, według rozumienia klasyków nacjonalizmu, przez naród — organiczny byt. Rosja mimo utraty panowania nad Ukrainą pozostała państwem czarnomorskim, pozostała też mocarstwem, przynajmniej w skali Europy Wschodniej i regionu czarnomorsko-kaspijskiego. Decydującą rolę w dzisiejszych międzynarodowych stosunkach gospodarczych, a i politycznych, odgrywają surowce energetyczne, a te są rozłożone nierównomiernie, co dotąd pozbawia Ukrainę znacznej części szans na bycie przywódcą regionu czarnomorskiego. Zmienić to może jednak

krytycznie do zjawiska utrzymywania przez Polskę żaglowca szkolnego, wskazując na zrużynowanie, anachronizm i trudność w godzeniu funkcji reprezentacyjnych, szkoleniowych, wychowawczych oraz ekonomicznych. W tekście wzmiankowana jest też Ukraina.

⁷⁵ M. Dergausov, *op. cit.*, s. 10.

eksploatacja ewentualnych złóż ropy i gazu w ukraińskiej strefie ekonomicznej pod dnem Morza Czarnego — jeśli ta perspektywa się spełni, to Morze Czarne będzie znów szansą dla Ukrainy.

**The Ukrainians and the Black Sea. Nationalist Geography
in the Post-Soviet Reality**

by Grzegorz Skrukwa

Abstract

In the 20th Century Central and Eastern Europe the geographers engaged in nationalist movements were strongly interested in maritime affairs. They, making the national territory maps, promulgated the nation's rights to access to the sea, national sovereignty over the coast and territorial nationalization the seaport cities. Their aim were to expand the national territory and to secure the "natural" boundaries. They strived to modernize the nation-state and to increase its position in the region and in the whole world also. The access to sea, the "window on the world", creating own national maritime sector, were perceived as a vehicle to modernization and to equal participation in the world economy. In Ukraine, the most prominent nationalist geographer writing on maritime questions was Stepan Rudnyts'kyi (1877-1937), "father of national geography". In his most important works, published during World War I and Ukrainian independence struggles (1914-1923) he argued for Ukraine's wide access to Black Sea, Azov Sea and even to Caspian Sea. Geographical determinism and primordialism on national questions were the main paradigms of his works. His thoughts were continued by Yurii Lypa (1900-1944), political writer associated with Ukrainian integral nationalist movement of 30es and 40es. He is an author of "Black Sea Doctrine" – the doctrine of Ukrainian leadership in the Black Sea region. The contemporary post-Soviet Ukraine, independent since 1991, has a wide sea coast. However, the coastal region (South with Crimea) is often perceived as a separatist, pro-Russian region. There is also a discussion in Ukraine: is Ukraine a "maritime state" or only a "state near the sea"? The critical opinions on Ukraine's maritime and Black Sea policy are often formulated. However, the inadequacy of classical nationalist visions of Ukraine as a maritime state to the contemporary (post-Soviet) reality is not only a question of Ukraine's subjective case, but an example of deconstructing the classical nationalist model of "national state at sea" in the whole world.

Keywords: nationalism, geography, national territorialisation, territorial nationalisation, Ukraine, Black Sea, maritime sector.